

Віктор АНДРУЩЕНКО
 доктор філософських наук, професор,
 академік НАПН України,
 член-кореспондент НАН України,
 ректор Національного педагогічного
 університету імені М. П. Драгоманова,
 Президент асоціації ректорів педагогічних
 університетів Європи, головний редактор
 часопису (м. Київ)

Ключові слова: людина, освіта, культура, філософія, мораль.

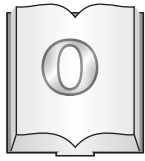
Розбудова національної системи освіти є одним з головних (якщо й не головним!) напрямів українського державотворення. Адже головним суб'єктом усіх процесів, що здійснюються, є людина. І залежно від того, яку систему знань, компетенцій, цінностей вона освоїла й сповідує, такими будуть її помисли і дії, а отже – такими будуть суспільство і культура, які вона створює. Щоб бути суб'єктом (а не пасивним об'єктом, який «пливе за течією»), людина має сповідувати широкий погляд на внутрішній і зовнішній світ – світогляд, відповідно до якого вона перетворює зовнішній

УДК 13:37(477)

НЕВИННА БОРОТЬБА З ДАЛЕКОСЯЖНИМИ НАСЛІДКАМИ

© Андрущенко В., 2019

світ, створює культуру, народжує й виховує дітей, продукує цивілізовані форми спілкування й співпраці зі світом. Освіта – це фундамент соціального, філософія є її духовним стрижнем. На жаль, нехтуючи тисячолітнім досвідом історії, деякі «доброзичливіці» підневільно намагаються «випхнути її за межі системи», нав'язати сурогатні заміники дійсної духовності і культури, філософії і моралі й відтиснути національну освіту на манівці світової історії, позбавити українську людину майбутнього. Визнаючи право кожного на власну думку, автор апелює до здорових суспільних сил з метою розгорнути дискурс про цінності освіти, значення в ній такого напрямку, як «філософія освіти», завданням якої є формування методологічної і світоглядної культури особистості.

станнім часом посилилась активність представників деяких громадських організацій щодо боротьби з академічною недоброчесністю. Цей факт треба тільки вітати. Однак не все так просто. Деякими спритними ділками боротьба з плагіатом, особливо в галузі гуманітарних дисциплін, використовується як засіб додаткового заробітку: мовляв, ми вас перевіряємо, ви нам відшкодовуєте витрати й ми вас не помічаємо! Просто й сердито. Тож схема працює. І можна було б розглядати її як невинну спробу додаткового заробітку – вчені нині високими зарплатами не хизуються – якби ця «невинність» не підірвала основи державної науково-освітньої політики, не використовувалась як чинник гібридної війни, яку веде проти України країна-агресор.

Тим часом у варіанті нинішніх «борців» за чистоту академічної сфери вона поступово переростає у боротьбу проти суспільних наук загалом, а отже, проти фундаменталізації освіти, її світоглядної спрямованості й сутності. Деякі гарячі голови агресивно нав'язують думку про їх безплідність, непотрібність ні суспільству, ні особистості. З особливою гостротою і наполегливістю «захисники чистоти науки» атакують філософію, політологію та педагогіку. Мовляв, означені науки – це зовсім і не науки, а всього лиш «вільний поліг хворобливого духу». А якщо це так, то їм немає місця в системі наук ні про природу, ні про суспільство. Шантажуючи керівників галузевого міністерства можливістю оприлюднення нібито виявленого ними чергового плагіату, так звані активісти добилися не тільки скасування деяких дисертаційних робіт, але й рішення Колегії щодо відмови Спеціалізованої ради, що діє при Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, у праві захисту дисертацій за спеціальністю 09.00.10 – «філософія освіти»!

Можливо, хтось вважає це питання дріб'язковим. Мовляв, нічого страшного не відбулося: сьогодні скасували, завтра

поновлять. Один університет, одна рада, одна спеціальність... На нашу думку, подібне **скасування може мати далеко неоднозначні наслідки, які безпосередньо несуть загрозу гуманітарній політиці держави.** Не важко прорахувати ситуацію: якщо означена активність буде посилюватись, суспільні науки будуть витіснені з вітчизняного наукового поля; вітчизняна духовна сфера, світогляд української людини, суспільства залишиться без теоретичного супроводу; його місце з тріумфом займуть міфологеми, майстерно сфабриковані штабістами гібридної війни, яку веде проти України країна-агресор.

Плагіат – це соціальне зло. Боротися з ним потрібно системно, цілеспрямовано, а головне – не стільки адміністративними, скільки науковими засобами; не проти окремих дисциплін, а по всьому полі сучасної науки; не активістами-аматорами, а науковцями, які безпосередньо працюють у цій сфері, насамперед на кафедрах, у наукових лабораторіях, інших легітимних академічних об'єднаннях; не анонімним зверненням до МОН, а через дискурс, який відкриває канали наближення до істини. Утім, у нас, здається, науковий світ перевернувся з ніг на голову. Проти філософії та інших соціальних наук ополчилися люди, далекі від філософії. Часто-густо фальсифікуючи факти, вони скасовують, вилучають, забороняють... А де ж дискусія, зіткнення позицій, відкрита полеміка? Їх немає, бо так звані активісти не є фахівцями в цій галузі! Полеміки вони уникають, бо бояться. Залучаючи езопівський стиль, зауважу: вони «рахують арифмометрами», тоді як нинішній науковий світ давно вже осідлав електронно-комп'ютерні технології. Як кажуть, «застав дурня Богу молитися, то він і лоба розбіє!». Ситуація, що склалась у нашому вітчизняному полі, здається, досягла критичної позначки.

Можна було б називати конкретні імена «борців» за наукову справедливість, здебільшого представників фізико-математичних та природничих наук, розвінчувати їх

недолугі пропозиції та фейкові звинувачення, відслідковувати замовників та перерахувувати виділені на ці речі кошти... Однак справа не тільки в цьому. Серед людей, які борються проти плагіату, є порядні, чесні перед наукою і перед собою особистості, до яких треба не тільки дослухатись, але й обмірковувати їхні зауваження та пропозиції. У цьому плані я й запрошую неупередженого співрозмовника (читача) до наукового дискурсу, спрямованого на обговорення суті проблеми, її можливих наслідків для розвитку науки як такої. А вона, як відомо, полягає у **розумінні значення суспільних наук у формуванні світогляду української людини, ролі філософії у створенні та утвердженні ідеології українського державотворення, у розбудові національної системи освіти** (див [1; 2]). У мене складається враження, що до розуміння суті справи деякі активісти (як і дехто з керівників освітянської галузі) все ще не дійшли, що вони ковзають по поверхні, тоді як треба заглибитись у сутність, як повчально сказано у відомому афоризмі знаменитого Козьми Пруткова, «узріти корінь».

Отже, про корінь... До розмови про державотворчі процеси та їх ідеологію повернемося дещо пізніше. Першочергову ж увагу зосередимо на трьох взаємообумовлених питаннях: 1) про роль філософії в системі освіти загалом; 2) значення такого напрямку досліджень, як «філософія освіти», для розробки стратегії розвитку освіти, особливо теоретико-методологічних засад цього процесу; 3) про недоцільність вилучення (і загрозу, яку тягне за собою подібне рішення) «філософії освіти» з переліку спеціальностей, за якими ведуться дослідження та захищаються дисертації в системі української освіти, особливо в Спеціалізованій раді при Драгоманівському виші.

Відповіді на ці питання лежать далеко не на поверхні. Вони пов'язані з розумінням значення філософії в житті суспільства й особистості; сутності освіти як основного механізму соціалізації особистості, становлення її аксіологічної платформи, світогляду та креативного мислення; а головне – з

усвідомленням необхідності взаємодії філософії й освіти, продуктивність якої підтверджується всім цивілізаційним розвитком людства від Конфуція й аж до наших днів.

Як відомо, філософія вивчає основні закономірності існування світу, забезпечує інтегрований, узагальнений погляд на світ, презентує світ як єдине ціле. Освоєння цих законів створює світоглядну платформу орієнтації людини у світі, усвідомлення свого місця і ролі в ньому в її людських вимірах. Завдяки освіті вона входить у духовну плоть і кров особистості, яка навчається жити, творити і перемагати людським чином. Без по-філософськи узагальненого розуміння суті речей, процесів і відносин, без переведення цього розуміння в духовний світ особистості засобами освіти (культури та виховання), людина ніколи не підніметься до усвідомлення сенсу буття, постійно буде натикатись на суперечності, заглиблюватись у ситуацію абсурду, створювати і постійно відтворювати химерні форми соціальності. Звільнення від химери, вихід з абсурду й водночас утвердження людсько-людяного способу буття безпосередньо пов'язане з раціональним усвідомленням світу, яке забезпечують філософія і наука. Однак якщо наука дарує людині об'єктивну істину, то філософія переймається ще й визначенням її значення для людини, ставленням людини до цієї істини. Сила, роль і значення філософії в житті людини полягає в тому, що саме вона через систему освіти та виховання (науку, культуру та інші форми духовно-практичного освоєння світу) формує теоретичний фундамент дійсно-практичного, конструктивного, діяльного, а не химерно-хворобливого, пасивно-спостережного (окультного, міфологічного, релігійного тощо) чи вульгарно-діяльнісного (злочинного) світогляду, забезпечує її (людини) існування як людини.

Недавно університет М. П. Драгоманова відвідала делегація Державного університету штату Нью-Йорк в Онеонті (США). Ми підписали відповідні документи, домовились за співпрацю, а далі розгорнулась дискусія про якість та успіхи, недоліки та

суперечності систем європейської, американської та світової освіти тощо. Десь посередині зустрічі професор В. Ларсен звернувся до мене з пропозицією: «Чи міг би я назвати основну ваду американської системи освіти?». Не скажу, що запитання загнало мене в глухий кут. Свого часу я відвідав майже 14 університетів США, вивчав організацію вищої освіти, знайомився з системою управління тощо. Знав я й те, що у першій десятці кращих університетів світу знаходяться 5–7 університетів США. Однак на запитання В. Ларсена відповідь давати не поспішав. Пауза затягувалась, і він не витримав: «Американська освіта не дає (не формує) узагальненого погляду на світ», – сказав В. Ларсен, і я зрозумів його біль як вченого, який прагне удосконалити освіту, насамперед вітчизняну, а головне – знає, що треба робити, як робити і з якою метою. «Американська освіта стала прагматичною, вона обернена на себе, а тому не забезпечує універсально-світоглядного розвитку людини як особистості, звужує можливості реалізації її свободи», – підбив підсумок учений. І я з ним погодився.

Україна має уникнути подібного. Вона зобов'язана сформувати таку освіту, яка б не просто забезпечувала освоєння знань чи компетенцій, але й зрощувала ціннісну палітру особистості, наукову й досвідну картину світу, світогляд, формувала не тільки як суб'єкта внутрішнього полісу, але й як громадянина історії, вводила його в сучасний світ. Первинна роль у цьому процесі належить філософії. І це – не випадково. Філософія – це царина духу, який утверджується через зіткнення (боротьбу та єдність) протилежних суджень, через відкриту полеміку, через дискурс. Звернімося для прикладу до одного з основних творів класика світової філософії, неперевершеного Платона, як він пояснює читачеві, що таке «справедливість»? Через зіткнення думок, діалог, дискурс. Власне, саме так будь-яке фундаментальне питання пояснює кожен з великих філософів, даруючи нам методологію світорозуміння у найбільш загальних з його (світу) вимірів. Щоб бути ефективною, освіта має цією методоло-

гією скористатись. Шаблонне нав'язування дозованих, «ідеологічно вивіренних» знань до істини не наближає. Людина повинна думати, сумніватись, полемізувати, бути вільною у сфері духу... І розпочинати це треба з освіти. Запліднена філософією, освіта забезпечить становлення особистості, вільної не тільки у сфері духу, пізнання та мислення, але й у сфері практичної діяльності, у всьому життєвому просторі.

Відсторонення освіти від філософії створює можливість організації системи маніпулювання свідомістю і поведінкою як конкретної особистості, так і суспільства загалом. Власне, подібна модель освіти свого часу майстерно реалізовувалась у тоталітарних суспільствах, зокрема, у колишньому СРСР. Відлучена від справжньої світової філософії, побудована на ілюзійних постулатах марксизму-ленінізму, ідеологія колишнього СРСР нав'язувала облуду щодо перемоги соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату, відмирання соціалістичної держави та досягнення безкласового (комуністичного) суспільства, яке нібито житиме за правилом «від кожного – за здібностями, кожному – за потребами», утверджувала ілюзійне переконання: «моральним є все те, що слугує завершенню побудови комунізму». Характерно, що подібну філософію нав'язує російському суспільству путінський режим. Українські патріоти в ній постають у вигляді «націоналістів-бендерівців»; захист власних територій – як «загроза російському міру», який нібито потерпає від націоналістичного режиму на Донбасі; анексія Криму – як повернення «исконно русської території» і т.д. і т.п. Чи не таку «філософію» мають намір делегувати в освіту (і в духовне життя суспільства загалом) вітчизняні «правдолюбці», відсторонюючи від освіти національну філософію за вказівками агресора? Належну і нагальну відповідь на це, як і на багато інших питань, мають дати не тільки керівники галузі, але й державні структури, захист національних інтересів якими є прямим і безпосереднім, функціонально визначеним обов'язком.

Філософія в освіту делегує дух епохи (дух народу – Гегель), утверджений плинном часу, загальнонародною творчістю, власне суспільно узгодженими переконаннями. Дух нашого часу є духом українського державотворення, відродження національної культури, формування особистості – патріота і громадянина України й одночасно високоорганізованого європейця відповідно до нашого стратегічного вибору. Саме цей дух має панувати в освіті, саме така освіта нині потрібна українському люду, саме такі переконання є філософією української національної системи освіти, принаймні першої половини ХХІ століття. І що характерно: саме такого духу, втіленого в систему освіти, не приймають «борці за чистоту» сучасної науки; саме тому (очоливши сумнівні організації й добравшись до «мікрофона», встановленого в залі Колегії МОН України, шляхами скасування, заборони, а не продуктивного дискурсу щодо напрямів, актуальності та новизни наукових досліджень) вони свідомо чи підневільно намагаються замінити його духом «руського мира», розширити поле впливу ідеології агресора.

Філософія в освіті є першочерговим і найбільш ефективним засобом осмислення й усвідомлення корінних національних інтересів, формує їх, забезпечуючи становлення особистості як носія знань, компетенцій і цінностей, тобто як освічену людину й одночасно як патріота і громадянина України. Відсторонення філософії від освіти, заміна національної філософії як нібито більш просунутою системою філософії іншої держави розмиває національну матрицю освіти, а отже, руйнує її. Подібна освіта втрачає власний духовний стрижень, перетворюється в простий конгломерат випадково підібраного матеріалу, засвоєння якого нічого не дає ні розуму, ні серцю.

Дехто вважає, що запорукою розвитку національної системи освіти є запозичення кращих зразків філософії та академічного досвіду успішних країн світу. Між тим, це не зовсім так. Вивчати і запозичувати чужий досвід треба, але... як писав ве-

ликий Шевченко, «і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь». Здавалося б, методологія визначена, все ясно і зрозуміло. І все ж, ризикну наразитись на критику й продовжити цьогопланові роздуми, трохи змінивши акценти. За моїм глибоким переконанням, українська освіта буде ефективною тоді, коли її ідеологію буде визначати національна (а не будь-яка інша) філософія, коли загальноновизнаним утвердиться принцип: «свого не цурайтесь», а вже потім – «чужому научайтесь».

Спробую пояснити свою думку більш детально. Аналізуючи «стійкі почуття» (архетипи національного характеру) деяких європейських народів, нобелівський лауреат **Еліас Канетті** [3], зазначає, що прославлений англійський індивідуалізм безпосередньо пов'язаний ставленням **англійців** до моря: англієць бачить себе капітаном корабля, оточеним маленькою групою людей, а навколо і під ним – море... Море йому підвладне – і це найголовніше [3, с. 213]. Інший національний символ (стійке почуття), продовжує далі дослідник, формується у **голландців**. І хоча ці народи майже родинні (обидві нації – мореплавці, їх мови і релігія подібні), голландець «землю, на якій живе, має спочатку відвоювати у моря». Задля цього він будує дамбу, а відтак «маса чоловіків сама стає подібною дамбі, згуртувавшись вони можуть перегородити дорогу морю» [3, с. 215]. Цікаве спостереження презентує вчений щодо масового символу **німців**: німецька нація, вважає він, це був «ліс, який марширує»; «прямізна і паралельність стволів, що стоять вертикально, їх щільність і чисельність наповнюють серце німця таємничою глибокою реальністю. Він і сьогодні з задоволенням іде в ліс, де жили його предки, щоб знову пережити свою родинність з деревами» [там само]. Далі більше. За висновком Е. Канетті, «масовий символ **французів** нового походження – це їх революція» [3, с. 216]; для швейцарців цим символом слугують гори [3, с. 218]; кожен **іспанець** – не мислить себе інакше, як лицарем, який убиває бичка [3, с. 219]...

Детально аналізуючи національні символи італійців, євреїв, інших народів, автор робить висновок про те, що **кожна нація має свою систему національних символів, національний характер, згідно з якими пестує власний дух, вибудовує своє буттєве поле, готує до життя в ньому підростаючі покоління, утверджує систему освіти та виховання.** Означений висновок я не тільки поділяю, алей підтримую. Обома руками. Тим паче, що подібні сюжети зустрічаються в раніш опублікованих працях філософа-просвітителя **Шарля Монтескьє**, педагога **Костянтина Ушинського**, культурологів **Миколи Данилевського**, **Освальда Шпенглера**, **Арнольда Тойнбі**, ряду інших видатних мислителів. Проте мене цікавить: які символи формують духовну основу цивілізації (адже всі народи живуть і працюють людським, а не тваринним чином), яке місце і роль відводиться в цьому процесі українцям; хто (в Україні і за її межами) забезпечує їх філософську інтерпретацію; яким чином вона утверджується як основа побудови та розвитку системи української національної освіти та виховання?

Відповідь відома: дух українського народу формує національна філософія і культура; вони ж делегують в освіту ту провідну настанову, за якою остання утверджується як національний феномен, співрозмірний з освітніми системами Європи і світу; а головне – вони формують особистість – освічену, компетентну, діяльну і дієву, справжнього свідомого українця, патріота і громадянина, здатного захистити власну землю і народ від агресора, налагодити плідну співпрацю з цивілізованими народами світу.

Звісно, комусь це не подобається. Як за кордоном, так і в Україні. Гуртуючись у тимчасову зграю, вони хотіли б підірвати цей процес, вилучити з освіти національну складову, розмити основу-основ української державності, підпорядкувати її владі іншої держави. Про агресора, який є основним агентом означеного процесу, ми вже говорили. Наразі слід сказати про так звану «п'яту колону», шкідливість діяльнос-

ті якої може мати загрозові наслідки. Як для народу, так і для держави. Варто було б поцікавитись, а чи не входять наші «доброзичливіці» до складу славнозвісної «п'ятої колони», чи не виконують вони замовлення агресора? А якщо це так, то чи не варто проаналізувати їхню діяльність в іншій, ніж академічна, площині? Боротьба за незалежність України загострюється. Частка тих, хто бажає повернутись до «колишнього СРСР», зокрема, до періоду догробачовської перебудови, в Україні все ще досить висока. Саме вони – невдоволені – складають основу «п'ятої колони», й саме з їх числа спецслужби агресора формують «борців» проти існуючої влади, режиму, науки й освіти, а в кінцевому розумінні – проти незалежності української держави. Філософія, наука, освіта і культура є першим і головним полем їх підривної діяльності.

Згадую, свого часу газета «Правда» опублікувала передову статтю під назвою «Высокий долг советских философов». Цей «долг» зводився до одного: обґрунтування (й утвердження через освіту) величі пролетарської (1917 р.) революції, справедливості Радянської влади, перспективності побудови комуністичного суспільства. Ми обговорювали її на партійних зборах, в академічних колективах, на кафедрах. І хоча всі розуміли ілюзійність подібної програми, ніхто з нашого оточення не висловив щодо неї жодного негативного судження чи навіть сумніву. Читали, обговорювали, пропагували... До чого я веду? Аж ніяк не до повторення подібної практики. Вона – негативна. І для науки, і для освіти, і для культури. Ми не можемо її повторювати. Ніколи й ні за яких обставин. Україна буде відкрите суспільство на засадах демократії і свободи. І негоже їй продукувати подібне. Описавши цей приклад, я наголошую лише одне: тодішня влада, зосереджена в руках КПРС, прекрасно розуміла роль філософії в житті суспільства. Розуміла і використовувала. Щоправда, філософію ілюзійну (марксистську) й з метою маніпуляції. Однак розуміла й використовувала. Ми ж, при нашій високій національній

свідомості, намагаємось обмежити присутність філософії – справжньої національної й світової – як у навчальному процесі, так і в полі наукових досліджень. Одним з варіантів такого обмеження є рішення про скасування спеціальності «філософія освіти», поки що в одній зі спеціалізованих рад одного з університетів, а далі... Це – велика помилка, якщо не сказати більше.

Варто мати на увазі й те, що означена спеціальність була введена до статусу «ваквільських» з подачі вчених Інституту вищої освіти НАПН України (де в той час директором працював нинішній ректор університету) й розгорнута до рівня самостійного напрямку філософських досліджень науковцями Драгоманівського вишу, представниками Харківської філософської школи. Цей напрям свого часу освятив патріарх української філософії, академік **Володимир Шинкарук**, підтримував видатний український філософ, академік **Мирослав Попович**. За наукову розробку в галузі філософії освіти група відомих українських науковців (**В. Андрущенко, Л. Губерський, В. Кремень, В. Ільїн та ін.**) у 2013 році отримали Державну премію України в галузі освіти. В НПУ імені М. Драгоманова функціонує кафедра філософії освіти, працюють десятки вчених, які захистили кандидатські і докторські дисертації, більш як з десяток років функціонує спеціалізована рада, в якій захистилась майже сотня науковців університетів усієї України. Підготовлено й опубліковано десятки монографій, підручників і статей. Буквально днями вийшов навчальний посібник. Спеціалізовані ради успішно працюють у Харківському національному університеті імені Г. Сковороди і в уже

названому Інституті вищої освіти. На всю Україну тільки три ради! Багато це чи мало? Якщо зважити, що освітянська галузь нині охоплює більш як 10–11 млн активних учасників навчально-виховного процесу – учнів, студентів, викладачів та зацікавлених батьків і ведеться за декількома сотнями напрямів, які потребують філософсько-світоглядного й теоретико-методологічного супроводу, то висновок напрошується тільки один: **цей напрям потрібно не скорочувати, а розширювати; не згортати дослідження, а поглиблювати; не обмежувати їх рівнем освітньої галузі, а доводити до завдань осмислення державної гуманітарної політики та державницької ідеології.**

Яку ж гносеологічну функцію в системі педагогічних досліджень виконує така предметна галузь, як філософія освіти? Коротко відповідаючи на це запитання, зазначу:

по-перше, філософія освіти формує світоглядно-методологічну платформу, яка забезпечує надійну опору проведення досліджень у галузі педагогіки та освіти;

по-друге, вона забезпечує педагогічні дослідження від схоластичного «занурення в себе», пустопорожньої філізації ідей, які нічого не дають ні уму, ні серцю;

по-третє, філософія забезпечує органічний зв'язок педагогічної проблематики з життям суспільства, його проблемами і суперечностями, своєрідним «духом народу», згідно з яким – і тільки з ним – слід вибудувати національну систему освіти.

Нарешті, філософія освіти дозволяє узагальнити, порівняти й визначити сенс і значення зарубіжних моделей освіти для розбудови національної моделі освіти, зміцнення її авторитету у світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Андрущенко В.** Суспільство і школа в умовах соціальних змін. Київ, 2018. 247 с.
2. **Андрущенко В.** Світанок Європи. Проблема формування нового вчителя для об'єднаної Європи XXI століття. Київ: Знання України, 2011. 1099 с.
3. **Канетти Е.** Масса и власть. М.: АСТ, 2015. 576 с.
4. **Кремень В.** Філософія національної ідеї. Людина, освіта, соціум. Київ: Грамота, 2010. 575 с.

REFERENCES

1. **Andrushchenko, V.** (2018) Society and school in the conditions of social change. Kyiv, 2018. 247 p. (in Ukrainian)
2. **Andrushchenko, V.** (2011) Dawn of Europe. The problem of forming a new teacher for a united Europe of the XXI century. Kyiv: Znannya Ukrainy [Knowledge of Ukraine], 2011. 1099 p. (in Ukrainian)
3. **Canetti, Elias** (1984). Masse und Macht. Frankfurt/Main: Classen, 1984.
4. **Kremen, V.** (2010) Philosophy of the national idea. Man, education, society. Kyiv: Gramota [Reading and writing], 2010. 575 p. (in Ukrainian)